

Bánok és bánságok a középkori Magyarországon

A középkori Magyarország közigazgatásának alapegységét Szent István kora óta a megye (lat. *comitatus*) alkotta. Nagyon korai időtől léteztek ugyanakkor ún. területi különkormányzatok, amelyek részben ráépültek a megyeszervezetre, részben attól függetlenül működtek. Az előbbi legismertebb – és legfontosabb – példái az Erdélyi vajdaság és a Szlavón bánság, míg az utóbbi kategóriába azok a Magyar Királyság déli határai mentén, de jellemzően nem magyar területen létrehozott, bánság (lat. *banatus*) nevet viselő közigazgatási egységek tartoztak, amelyek a királyság déli, délkeleti expanziójával párhuzamosan jöttek létre a késő Árpád-korban, illetve az oszmán terjeszkedés feltartóztatása jegyében a 15. század folyamán. A területi különkormányzatoknak egy közties formája volt a Macsói bánság, amely eredetileg nem magyar területen szerveződött, idővel azonban fennhatósága több magyarországi megyére is kiterjedt. Létrejöttük helyétől, idejétől és körülményeitől függően a területi különkormányzatok szervezettsége és élettartama igen eltérő volt – utóbbi néhány évtizedtől sok évszázadig terjedt.

A bán szó (lat. *banus*) minden bizonnyal az avar baján származéka, amely délszláv közvetítéssel került át a magyar nyelvbe. A kora középkori horvát államban már létezett a báni tisztség, és világos, hogy Horvátország meghódítása után ez a méltóság élt tovább az immár a magyar király által kinevezett bán hivatalában. Miután László (1077–1095) és Kálmán (1095–1116) király elfoglalta a tenger melléki Horvátországot, majd Dalmácia egy részét, az ily módon Magyarországhoz csatolt terület élén általában egy bánnak nevezett méltóságviselő állt. A kezdeti időben a bán hatalma biztosan nem terjedt ki a Gvozd-hegységtől északra elterülő „pannon” Horvátországra, vagyis arra a területre, amely később Szlavónia néven vált ismertté. Nagyjából ennyi az, ami a legkorábbi bánság eredetéről bizonyosan tudható – minden más többé-kevésbé alátámasztható feltételezés csupán.

DALMÁCIA, HORVÁTORSZÁG, SZLAVÓNIA

Arra vonatkozóan, hogy a Dráva és a Gvozd közötti terület hová tartozott azelőtt, hogy László király a zágrábi püspökség megalapításával (1090–1095) megkezdte végleges integrálását a Magyar Királyságba, megoszlanak a vélemények. Míg a horvát történészek – értelemszerűen – a Horvát Királyság részének tekintik, egyes magyar kutatók Pannónia magyar hódoltatásától kezdve magyar fennhatósággal számoltak a területen, mások viszont egyfajta senki földjének tartották, amelyen ekkor is, a továbbiakban is döntően szláv ajkú népesség élt.

Bár a kérdés végleges megválaszolását a források hiánya nem teszi lehetővé, mindenképpen a korai magyar fennhatóság mellett szól két tény. Az egyik, hogy – ellentétben Dalmáciával és Horvátországgal, amelyek a hódítás-tól kezdve részét képezték a magyar

uralkodók egyre bővülő titulátúrájának – Szlavónia, *regnum* státusza dacára, sohasem került be a magyar király címei közé. A másik, hogy a magyarországi megyeszervezet és szokásjog szilárd gyökereket eresztett a későbbi Szlavóniában – Horvátországban viszont sem egyiknek, sem másiknak nem találjuk nyomát.

Bármilyen is volt a helyzet a 11. század előtt, az bizonyos, hogy a 12. század vége óta a bán hatalma kiterjedt a szűkebb értelemben vett Szlavóniára is, ahol fokozatosan két megye, Körös és Zágráb formálódott ki. Az ugyancsak a Drávától délre létrejött Varasd és Verőce megyék a középkor végéig közigazgatásilag nem tartoztak Szlavóniához, s így nem voltak alávetve a báni hatalomnak sem.

A 13. század második felétől a dalmát partvidéktől a Drávaig terjedő terület (az említett két megye kivételével) immár egységesen a bán alá tartozott, akit ekkortól neveznek Szlavónia bánjának. A bán Dalmáciában és Horvátországban előbb tenger melléki bán, később dalmát–horvát vicebán címmel, Szlavóniában szlavón vicebán címmel felruházott helyettes képviselte. Miként Erdélyben a vajda, Szlavóniában a bán nevezte ki a tartományához tartozó megyék ispánjait, és ítélkezett a hatalma alá vetett nemesek birtokpereiben. Horvátországban a bán bírói hatalma lényegesen korlátozottabb volt, megyésispánokat pedig egyáltalán nem nevezett ki, hiszen a magyarnak megfeleltethető horvát megyeszervezet nem létezett. Ebben keresendő annak magyarázata, hogy közös méltóságviselő alatti egyesítése dacára Horvátország (vagyis a Gvozd-hegységtől délre eső terület) és Szlavónia egymástól független maradt.

Míg a horvát báni törvényszék Knin székhellyel a horvát szokásjog alapján ítélkezett, a Körösön és Zágrábban ülésező szlavón báni bíróság a magyar szokásjog alapján hozta meg döntéseit. Igaz, ez utóbbi bővült helyi sajátosságokkal, ami idővel egy szlavón szokásjog megjelenéséhez vezetett, ez viszont kétféleképpen maradt az anyaországhoz ahhoz, hogy a szlavón báni törvényszékről akadálytalanul lehessen áttenni a pereket az országbíró Budán székelő bírósága elé. Míg szlavóniai és magyarországi birtokosok közötti perekben sohasem hallunk a különböző jogokból eredő nehézségekről, szlavóniai és horvátországi peres felek között az eltérő jogrendszer időnként kifejezetten problémát okozott, mivel – mint egy ízben

olvassuk – a két tartomány „bizonyos jogszokásokban egyáltalán nem egyezik”.

Már az Árpád-kor utolsó évtizedeiben is előfordult, hogy az egységes báni hatalmat megosztották egyfelől Dalmácia és Horvátország, másfelől Szlavónia között, és ez a megoldás a 14. század derekától egyre gyakoribbá vált. A bán-ságok jelentőségét mutatja ugyanakkor, hogy a megosztott báni tisztség mindkét fele bárói méltóságnak számított a viselőjük rendelkezésére álló tekintélyes hivatali birtokállománynak köszönhetően. Nem meglepő ezért, hogy a Dalmát–Horvát és Szlavón bán-ság élén is a legelőkelőbb magyar és horvát nemesi családok tagjait találjuk. Mi több, a területet alkalmanként az Árpád-korban, majd az Anjouk idején is a királyi család egy-egy tagja kormányozta hercegi címmel. A helyzet Luxemburgi Zsigmond uralkodásától kezdett megváltozni, egyrészt azért, mert az ifjú király eladományozta a báni tisztséghez tartozó várak és birtokok többségét, másrészt azért, mert 1420-ban kénytelen volt végleg lemondani Dalmáciáról Velence javára – ettől kezdve a dalmát–horvát bán csak címében „kormányozta” a dalmát partvidéket, a valóságban autoritása a tenger-melléki Horvátországra korlátozódott.

Újabb lényeges változásokat idézett elő az oszmán terjeszkedés intenzitásának növekedése a 15. század derekától. A folyamatos török betörések következtében Horvátország jelentős területei elpusztultak, elnéptelenedtek, miközben a bán katonai feladatai gyarapodtak. A kormányzása alatt álló végvárak védelmét a rendelkezésére álló források már nem tették lehetővé, a kézenfekvő

megoldást pedig a két – dalmát–horvát, illetve szlavón – báni tisztség egyesítése jelentette. A két bán-ság végleges összekapcsolására 1476-ban került sor, ettől kezdve a mindenkori dalmát–horvát–szlavón bán külön szlavón és horvát vicebánt nevezett ki, előbbi rendszerint a horvát, utóbbit mindig a szlavón nemesség soraiból.

A báni tisztségek egyesítése, bár továbbra is fenntartotta a hivatal jelentőségét, annyiban biztosan nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket, hogy Szlavónia nemessége – ismételt királyi és báni parancsok ellenére – vonakodott fegyvert fogni Horvátország védelmében, az anyaországi nemességhez hasonlóan arra hivatkozva, hogy a szlavón regnum határain kívül nem köteles hadakozni. A Dalmát–Horvát–Szlavón bán-ság – egyedülként az itt tárgyalt bán-ságok közül – túlélt a középkori Magyarország bukását, köszönhetően annak, hogy az ellenőrzése alá tartozó terület jelentős része soha nem került oszmán uralom alá.

MACSÓ, KUCSÓ ÉS A TÖBBIEK

A 13. század közepén az addig létező egyetlen bán-ság mellett egyszerre több is létesült. Megszületésüket azoknak az erőfeszítéseknek köszönhették, amelyeket a tatárjárás zűrzavarát követően IV. Béla király (1235–1270) tett országa külpolitikai befolyásának helyreállítása érdekében. Béla politikájának legfőbb eszköze a Balkán irányában veje, Csernyigovi Rosztiszláv herceg volt. A herceg fokozatosan terjesztette ki hatalmát Bosznia és Szerbia északi területeire, meghódolásra bírva a szomszédos

balkáni fejedelmeket, és kemény kézzel helyreállította a római egyház befolyását. Rosztiszláv tartományát halála (1262) után Béla fiai, Mihály és Béla hercegek örökölték, majd az utóbbi meggyilkolása (1272) után a kiskorú IV. László nevében a Magyarországot kormányzó főurak felosztották azt. Így jöttek létre a boszniai Ozorai (bosnyák Usora), Sói (bosnyák Tuzla, a só jelentésű török „tuz” szóból), Barancsi (szerb Braničevo), Kucsói (szerb Kučevo) és Macsói bán-ságok.

A hat új bán-ságból öt igen rövid életűnek bizonyult, és területükön még az Árpád-kor utolsó évtizedeiben megszűnt a magyar fennhatóság. A hatodik, a Macsói bán-ság viszont több mint két évszázadig a Magyar Királyság egyik fontos igazgatási egysége maradt, igaz, jelentősen megnövelt területi hatáskörrel. A Macsó hercege címet Rosztiszláv, majd fiai viselték, később pedig rövid ideig V. István özvegye, Erzsébet királyné állt hercegnői címmel a tartomány élén. A Szávától délre, a Drinától keletre fekvő területek az 1280-as években szerb uralom alá kerültek, majd jó negyedszázaddal később, 1317-ben hódította vissza őket Anjou I. Károly (1301–1342).

A tartomány élére állított macsói bán kezdetől viselte a magyarországi Valkó és Bodrog megyék ispánságát is. A két megyéhez később csatlakozott Szerém, Baranya és Bács, majd a 14. század végén Tolna, a korabeli Magyarország legnépesebb és leggazdagabb megyéi. Ahogy Szlavóniában a szlavón bán, úgy Macsóban a macsói bán nevezte ki a joghatóságának alávetett megyék ispánjait a saját familiárisai közül. És

ahogy a szlavón bán törvényszéke, úgy a macsói báné szintén illetékes volt birtokügyekben is, ami jelentős mértékben növelte a poszt viselőjének tekintélyét és hatalmát.

Miután Zsigmond király a bánáshoz csatolt, szerb területen fekvő birtokokat szövetségesének, Lazarevics István szerb despotának adta, a macsói bán hatásköre a bánáshoz tartozó magyarországi megyékre korlátozódott. Hivatali várak és birtokok hiányában a 15. század folyamán a báni tisztségben olyan mágnáscsaládok tagjai váltották egymást, amelyek jelentős uradalmakkal rendelkeztek a bánágnak alávetett vagy azzal szomszédos megyékben (Garai, Újlaki, Kórogyi, Maróti). Döntő változást a Macsói bánóság életében – amint a Horvát bánóságban is – az oszmán hódítás következményei hoztak.

Az 1470-es években a bán joghatósága fokozatosan megszűnt a korábban általa igazgatott megyék fölött, míg végül az 1478. évi 11. törvénycikk formálisan is megszüntette a macsói bán törvényszékét. A macsói báni címet az utolsó Újlaki, Lőrinc herceg viselte még jó másfél évtizedig, ekkor már mindenfajta területi vagy politikai befolyás nélkül.

SZÖRÉNY

A bánági rendszer legkeletibb elemének, a Szörényi bánágnak a létrehozása szintén IV. Béla király nevéhez fűződik. A Déli-Kárpátok és a Duna között fekvő, magyarul Szörénységnek hívott területet Béla még Erdély hercegeként hódoltatta, párhuzamosan a kunok megtérítésével, és röviddel ezután tűntek fel az első szörényi bánok. Ellentétben azonban Szlavóniával vagy Macsóval, a Szörényi bánóság működése távolról sem volt folyamatos a középkorban, és szerkezete sem mutat állandóságot. Leszámítva azt az időszakot, amikor a terület István ifjabb király uralmi területéhez tartozott, illetve tágabban az 1260-as és 1270-es éveket, a bánok névsora igen hézagosan ismert csupán, és úgy tűnik, a század végére a Szörénység is a havasalföldi román vajdák kezére került.

Amint Macsóban, úgy Havasalföldön is I. Károly próbálkozott a magyar befolyás helyreállításával, de lényegesen kevesebb sikerrel. Súlyos katonai veresége (1330) után helyreállította ugyan a Szörényi bánágot, ez azonban az Anjoukor folyamán ugyanolyan hézagosan működött, mint a 13. században, és úgy tűnik, maga a névadó Szörényvár (ma-

Turnu Severin, Románia) csak alkalomszerűen tartozott hozzá. Mi több, I. Lajos 1359-ben hivatalosan is elismerte a havasalföldi vajdát Szörény urának. Hat esztendővel később, amikor a vajdához fűződő viszonya ismét kiéleződött, Lajos elfoglalta Stracimir bolgár cártól Vidint, amely körül megszervezte a csupán néhány évig (1366–1369) létező Bolgár bánágot. Ezen időszakban a bolgár bánok igazgatták a korábban Szörényhez tartozó várakat, így Mihálydot és Orsovát.

A Szörényi bánóság végleges „feltámasztására” végül Zsigmond uralkodása idején került sor – magától értetődik, hogy az oszmán fenyegetéssel összefüggésben. 1417-ben az oszmánok elfoglaltak több Duna menti erősséget, köztük Szörényt, amire válaszul Zsigmond 1419-ben személyesen vonult a vár visszavételére. A sikeres ostrom után a király megkezdte a Szörény és Nándorfehérvár közötti Duna-szakasz „feltöltését” királyi végvárakkal. A munkálatok befejeztével (1427) több mint fél tucat új és csaknem ugyanannyi régebbi al-dunai végvár – a hozzájuk tartozó, jobbára románok lakta kerületekkel – volt alávetve a Szörényi bánágnak. Miután a Német Lovagrend itteni tevékenységével kapcsolatos várakozásaiban csalódnia kellett (1435), Zsigmond két jövevény családban találta meg az al-dunai végek védelmének kulcsfiguráit. 1436-ban a dalmáciai eredetű Tallóci Frank vette át a szörényi bánóság kormányzatát, hogy három évvel később átadja helyét Hunyadi Jánosnak, akinek pályafutása végül a bánágtól egészen Magyarország kormányzásáig ívelt.

Tallóci és Hunyadi a szörényi báni tisztséget már nem egymagában viselte, hanem összekapcsolva más, fontosabb méltóságokkal, így a Szlavón bánósággal, illetve az Erdélyi vajdasággal. Ezzel megkezdődött a szörényi báni cím leértékelődése. Hunyadi János kormányzósága, majd főkapitánysága idején (1446–1456) a bánágot saját emberei, alkalmasint rokonai (mint a Csornai fivérek) kormányozták, akik báni címük dacára nem számítottak bárónak – ellentétben a korábbi idősakkal, amikor a bánágot még üresedés idején is feltüntették a bárói méltóságok között. A folyamat Hunyadi halála után is folytatódott: Szapolyai János erdélyi vajda bánágának (1513–1519) kivételével a szörényi báni hivatalt nem mágnások, hanem többnyire a hátszág megyéiben birtokos tehetőses nemesek viselték, akiket általában nem tekintettek bárónak, és így az

uralkodói oklevelek méltóságsoraiban sem mindig tüntették fel őket. Ismételt sikertelen próbálkozások után az oszmánok végül 1524-ben foglalták el Szörényvárat, ami a Szörényi bánóság megszűnését is jelentette.

A 15. SZÁZADI BÁNSÁGOK

Bánóságok nem csak az Árpád-kor időszakában létesültek a Magyar Királyságban. A 15. század második felében öt új bánóság megszervezésére került sor, nagyrészt éppen azon az észak-balkáni vidéken, amelyen egykor a Béla macsói herceg tartományából kialakított bánóságok is feküdtek. Az új bánági szervezet létrehozását azonban már nem az Árpádok délkeleti expanziós törekvései indokolták, hanem az egyre fenyegetőbb oszmán terjeszkedés megállításának szándéka.

II. Mehmed szultán seregei 1459-ben meghódították Szerbiát, majd négy évvel később Boszniát is. Az Oszmán Birodalom több száz kilométeres szakaszon vált Magyarország közvetlen szomszédjává. A veszély Bosznia felől volt fenyegetőbb: míg az oszmán Szerbiával szemben védte a magyar területeket a Duna és a folyó mentén álló végvárak, Bosznia irányából nyitva állt az út a portyázó oszmán csapatok előtt Szlavónia és az ugyancsak sűrűn lakott Pozsega és Valkó megyék felé. A veszélyt az ifjú Mátyás király is pontosan felmérte, és a szultán távozása után, 1463 telén a középkori magyar hadtörténet egyik legnagyobb vállalkozását végrehajtva visszafoglalta a boszniai Jajca várát. Jajca meghódításával párhuzamosan, illetve azt követően több tucat boszniai vár is a király kezére került. Az elfoglalt területet Mátyás Boszniai bánóság néven szervezte önálló tartománnyá, amelyet először kedvelt hívére, Szapolyai Imrére bízott.

Szapolyai nemcsak a visszafoglalt boszniai területeket kormányozta, hanem a Dalmát–Horvát és Szlavón bánágot is. A bánóságok összekapcsolása Szapolyai távozása (1465) után is megmaradt, egészen 1472-ig, amikor Mátyás Újlaki Miklós jogára alatt feltámasztotta a középkori Bosnyák Királyságot. Uralkodása alatt (1472–1477) Miklós király Jajcán tartotta udvarát, és a bosnyák báni tisztség átmenetileg megszűnt. Hasonló helyzet állt elő 1490 után, amikor Mátyás törvénytelen fiát, Corvin János herceget a farkashidai egyezmény értelmében boszniai királlyá kellett volna koronázni, ám erre végül nem került sor. A herceg ennek el-

lenére saját országaként tekintett Boszniára, és familiárisaival kormányozta azt. Eltekintve Újlaki tényleges és Corvin „fiktív” királyságától, a Boszniai bán-ságot a budai kormányzat által kinevezett bánok igazgatták, akiket csak akkor tekintettek bárónak, ha társadalmi státuszuk erre egyébként is feljogosította őket. Jóllehet maga Jajca vára egészen 1527-ig ellenállt az oszmán hódításnak, a boszniai magyar várak száma 1490 után folyamatosan apadt. Végül a báni cím Jajcára (banus Jaycze), a bán-ság pedig a névadó várra és közvetlen környékére szűkült.

1464 őszén Mátyás megpróbálta keleti irányban kibővíteni a Dél-Magyarországot védő boszniai területeket. Bár a hadjárat fő célja, a Drina völgyét ellenőrző Zvornik várának elfoglalása nem sikerült, magyar kézre került Szrebernik és néhány másik észak-boszniai vár. Az ekkor elfoglalt területek délről illeszkedtek Újlaki Miklós hatalmas délvidéki birtokaihoz, ezért Mátyás ezek ellenőrzését is a főúr-ra bízta, akit egyben a boszniai Teočak grófjának is megtett. Boszniai uralma idején (1472–77) minden jel szerint Miklós kezében egyesült a magyar fennhatóság alatt álló boszniai területek kormányzata, halála után azonban Szrebernik önálló kapitányt kapott. A szreberniki kapitányság ekkor talán Valkó megye ispán-ságával volt összekapcsolva, valamikor az 1490-es évek elején azonban bán-sággá bővítették. A bán-sághoz tartozó várak közül Szreberniken kívül csak Tešanjt és Sokolt ismerjük. A bán-ság élén délvidéki urak álltak 1512-ig, amikor az oszmánok a három említett várat elfoglalták, és ezzel a Szreberniki bán-ság megszűnt.

1475–76 telén Mátyás – uralkodásának utolsó nagyobb oszmánellenes offenzívája során – elfoglalta a Száva déli partján álló Szabács várát, amelyet néhány esztendővel korábban építettek az oszmánok. Az elfoglalt várat kezdetben királyi kapitányok igazgatták, majd Szrebernikkel egy időben bán-sággá alakították. Nem tudjuk, hogy Szabácson kívül mely várak tartoztak hozzá, és tartoztak-e egyáltalán, de az bizonyos, hogy a tisztség viselői ugyanazon körből verbuválódtak, mint a szreberniki bánok, és ugyanúgy nem számítottak bárónak. Szabács 1521-ben került ismét oszmán kézre, ezen időpont jelzi a Szabácsi bán-ság végét is.

Az oszmán Boszniával és Szerbiával szembeni magyar bán-sági rendszer legkeletibb elemét – a Szörényi bán-ságot

most nem számítva – a Nándorfehérvári bán-ság alkotta. Nándorfehérvár 1427 óta állt ismét magyar fennhatóság alatt, és helyzeténél, erősségénél fogva a magyar végvárrendszer legbiztosabb pontjának számított. Nándorfehérvár volt a balkáni magyar hadjáratok egyik leggyakoribb kezdő- és végpontja, és a 15. század folyamán két nagyobb oszmán ostromot is kiállt. Nándorfehérvárt is királyi kapitányok kormányozták Mátyás uralkodása idején, és figyelemre méltó módon ugyanabban az időben, az 1490-es évek elején szervezték bán-sággá. A dolog magyarázata – legalábbis részben – talán abban keresendő, hogy e fontos végvári tisztségeket ilyen módon akarták vonzóvá tenni olyan személyek számára is, akik saját birtokaik jövedelmeiből is képesek voltak hozzájárulni a védelem költségeihez. Ha így volt, a célt legfeljebb Nándorfehérvár esetében sikerült elérni, mert egyedül a legfontosabb magyar vár bán-ságának élén találunk a Jagelló-korban Kanizsai György, Újlaki Lőrinc vagy Hédervári Ferenc személyében magnásokat (is). Éppen az utóbbi volt az, aki a báni tisztelet a vár 1521. évi oszmán ostroma idején viselte (a gyermek Török Bálinttal egyetemben), és Nándorfehérvár elvesztésé-

ért birtokai – részben átmeneti – elvesztésével fizetett.

Az eddig említettekhez képest másodlagos jelentősége volt a rövid életű Újlaki bán-ságnak, amely azt követően jött létre, hogy Újlaki Lőrinc boszniai herceg – Miklós király fia –, az Újlaki család utolsó férfi tagja 1494-ben fellázadt II. Ulászló király ellen. Az 1494–95 telén indított királyi hadjárat váratlan és gyors sikerrel zárult. A herceg várai és kastélyai Ulászló kezére kerültek, aki báni címmel királyi tisztségviselőt állított azok élére. Az újlaki báni tisztség ebben a formájában természetesen csak addig létezett, amíg Ulászló ki nem békült egyik leghatalmasabb alattvalójával, így 1498-ban, amikor Lőrinc herceg visszakapta birtokait, megszűnt. Maga a herceg azonban később újra életre hívta a bán-ságot, saját újlaki várnagyát nevezve ki a hivatalra. A bán valószínűleg a régióban fekvő Újlaki-várak katonai parancsnoka, egyben a herceg által kiállított seregek parancsnoka volt. Az utolsó újlaki bán Újlaki Lőrinc 1524. évi halála után említik, de valószínű, hogy a tisztség már korábban megszűnt. Magát Újlak várat röviddel a mohácsi csata előtt, 1526 augusztusában foglalták el az oszmánok. ♦